

Петро СІКОРСЬКИЙ

доктор педагогічних наук, професор,
почесний академік НАПН України,
професор кафедри педагогіки
та інноваційної освіти,
Національний університет
«Львівська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0006-6668-0168>

Ключові слова: нова українська школа, закономірність, навчання, виховання, розвиток.

У статті уточнюється поняття педагогічної закономірності, яке, як і педагогічний закон, відіграє ключову роль у реформуванні початкової школи. Обґрунтовується, що педагогічні закономірності і закон співвідносяться, як частинне і загальне. Вони мають спільні елементи: встановлюють істотні, істинні і повторювані взаємозв'язки між основними складниками освітнього процесу. Однак педагогічні закономірності взаємопов'язують, як правило, два компоненти і діють у конкретних умовах. На основі таких підходів досліджуються наукові праці

УДК 676.6

DOI 10.32782/UDU-VOU.2023.2(89).11

ДИДАКТИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ В.О. СУХОМЛИН- СЬКОГО (ДО 106-Ї РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОД- ЖЕННЯ)

© Сікорський П., 2023

В.О. Сухомлинського з метою пошуку педагогічних закономірностей, які притаманні початковій школі. На наш погляд, використання педагогічних закономірностей, які відкриті В.О. Сухомлинським, у новій українській школі суттєво поліпшить ефективність освітнього процесу у ній.

Постановка проблеми. Концепція «Нова українська школа» передбачає підготовку такого випускника школи, який буде цілісною особистістю, усебічно розвинутою, здатною до критичного мислення, патріотом з активною позицією, інноватором, який змінюватиме навколишній світ. Змінюються педагогічні підходи, особлива увага акцентується на особистісно індивідуальному, компетент-

нісному та диференційованому підходах. Не теоретичний складник навчального матеріалу має домінувати, а вміння використовувати знання на практиці, особливо під час розв'язування життєво важливих проблем. Для того щоб переорієнтувати освітній процес на формування ключових компетентностей, потрібно глибоко аналізувати взаємозв'язки між основними компонентами освітнього процесу (суб'єкти навчання, зміст, прийоми і методи, форми, засоби, результати навчання). У цьому учителям нададуть суттєву допомогу педагогічні закономірності, які відкриті видатним українським педагогом В.О. Сухомлинським у процесі безпосередньої педагогічної практики.

Уважне прочитання наукових праць В.О. Сухомлинського дозволить виокремити низку педагогічних закономірностей, які характеризують і розвивальний, і навчальний, і виховний складники освітнього процесу. У цій статті ми представимо найважливіші дидактичні закономірності, які є актуальними і в нинішній школі.

Мета статті – на основі висловлювань В.О. Сухомлинського сформулювати чіткі педагогічні закономірності.

Аналіз досліджень і публікацій. Чимало українських учених досліджували педагогічні закони і закономірності та їхню роль у навчанні і вихованні учнів. Г.С. Сковорода сформулював низку тверджень, які характеризують гармонійне виховання особистості.

К.Д. Ушинський відкрив чимало закономірностей, які стосуються вправ і міцності знань, наочності й розвитку логічного мислення, формування навичок й уявлень.

Х.Д. Алчевська обгрунтувала, що навчання має бути народним і проводитися рідною мовою.

Велику кількість педагогічних закономірностей відкрив В.О. Сухомлинський. Вони стосуються ефективного виховання, розумового розвитку учнів, успішного їх навчання і педагогічної культури вчителя.

Грунтовну працю «Педагогічні закони, закономірності, принципи» опублікував академік С.У. Гончаренко.

І.П. Підласий виокремлює три групи закономірностей: дидактичні, психолого-дидактичні й кібернетико-дидактичні.

На жаль, нині не часто публікуються наукові статті, присвячені цій проблематиці.

Виклад основного матеріалу. Результати навчання залежать від багатьох самоорганізуючих факторів (сили волі і характеру учнів (студентів), впливу зовнішнього середовища, в тому числі природних явищ, вміння організувати самостійну роботу, соціально-економічного стану сім'ї тощо), тобто освітній процес є синергетичним. З одного боку, він характеризується хаотичними властивостями, які може мати окремий складник освітнього процесу, і їх не можна встановити і врахувати однозначно, а з іншого – хаотична система підпорядковується певним закономірностям і законам.

Академік С.У. Гончаренко зазначав, що «для педагогіки виявлення закономірностей педагогічного процесу, їхнє врахування в теорії і практиці також дуже важливе. Невипадково більшість дослідників вважають предметом педагогіки як науки закономірності педагогічного процесу. Наявність у педагогічному процесі об'єктивних закономірностей визнавалась ще основоположником класичної дидактики Я.А. Коменським, однак пильна увага до їх виявлення і використання була повернута лише в останні десятиріччя. Більшість дослідників, з яких би позицій вони не розв'язували питання щодо закономірності педагогічного процесу, сходяться на тому, що ці закономірності вивчено далеко не досить. Водночас відомо, що наука лише тоді відповідає своїй назві, коли спирається на об'єктивні закони і закономірності» [1, с. 68].

Встановимо спільне і відмінне між педагогічними закономірностями і законами, їхню взаємодію.

У педагогіці користуються двома поняттями: «закон» і «закономірність». У науковій літературі даються два принципово відмінних тлумачення поняття «закономірність». У першому закономірність розглядається як поняття ширше за

закон, як визнання загальної упорядкованості природи і суспільства, в рамках якої виділяються закони. У другому – закономірність приймається як не досить пізнаний закон, його частина, як упорядкованість явищ у межах чинності закону.

У цьому дослідженні будемо використовувати поняття «закономірність» у другому його значенні, тобто йтимемо від конкретного до загального, і закономірність буде визначати міру закону, яка застосовується в конкретних умовах.

Отже, **закон і закономірність в освіті** характеризують зв'язки між педагогічними явищами й усередині них. Однак закон описує загальні й істотні зв'язки, а закономірність – часткові й другорядні. Вона розкриває якісні й кількісні характеристики та причинно-наслідкові залежності між педагогічними явищами та їх частинами. Закон утверджує те, що стосується освіти загалом, наприклад, його соціальну зумовленість, а закономірність конкретизує умови, в яких цей закон діє. Так, у межах чинності закону соціальної зумовленості освіти можна сформулювати такі закономірності:

– чим вищий соціально-економічний рівень розвитку держави, тим більш високого рівня освіти вона потребує;

– чим вищий рівень освіти в країні, тим вищі темпи розвитку її економіки.

Закономірності освітнього процесу можуть зумовлюватися соціальними причинами (характер навчання і виховання в конкретних історичних умовах визначається потребами суспільства), запитами людини (формування особистості дитини проходить у прямій залежності від її вікових та індивідуальних особливостей), сутністю освітнього процесу (навчання, виховання і розвиток особистості невіддільні один від одного) і т. д.

Отже, в освіті діють педагогічні закономірності, які можна встановити у процесі навчання. Вони характеризуються наявністю об'єктивних, суттєвих, необхідних і повторюваних зв'язків між освітніми і соціальними процесами (зовнішні), а також між окремими компонен-

тами освітнього процесу (внутрішні), які діють у конкретних умовах. Наприклад, зі збільшенням шкали оцінювання зменшується її об'єктивність під час безпосереднього (прямого) оцінювання, тобто у разі конкретної умови – безпосереднього оцінювання.

Ще одна особливість поняття «закономірність» у дидактиці полягає в тому, що зв'язки, залежності між основними компонентами процесу навчання відбуваються з певною ймовірністю. Частина з них діє завжди, тобто постійно, незалежно від дії учасників і умов процесу, а інші – залежать від обставин. Наприклад, закономірність «чим одноманітніший вид діяльності на уроці, тим більша втомлюваність учнів» діє постійно, а закономірність «мета і зміст навчання залежать від конкретних вимог того чи іншого суспільства до рівня освіти особистості» залежить від рівня розвитку держави, менталітету її громадян.

Отже, **педагогічна закономірність** – це таке співвідношення між окремими компонентами освітнього процесу: цілями, завданнями і змістом та методами навчання, його формами і засобами, а також навчальними досягненнями суб'єктів учіння, яке встановлює між окремими з них істотні, стійкі, об'єктивні і повторювані взаємозв'язки, які проявляються в конкретних умовах, тобто не є загальними.

В.О. Сухомлинський – автор низки педагогічних праць: «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину», «Павлівська середня школа», «Сто порад учителяві», «Батьківська педагогіка» та ін. Загалом він написав 61 монографію, понад 600 наукових статей.

У педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського провідне місце посідає ідея гуманізму, людяності і добротності. Педагог переконливо стверджує, що виховання гуманізму, людяності повинно стати одним із завдань діяльності школи і вчителя і здійснюватися через творення людям добра. В центр виховного процесу В.О. Сухомлинський поставив особи-

стість. Основою його концепції є повага і довіра до дитини, визнання її унікальності та права на власний вибір.

Виховання дітей 6–10 років В.О. Сухомлинський називав «школою радості». Він радив педагогам і батькам виховувати у дітей доброту, любов, милосердя.

Дитячий колектив у його педагогічній системі має стати важливим виховним фактором. До особи вчителя В.О. Сухомлинський ставив підвищені вимоги, вважаючи цю професію людинознавством: досконале знання свого предмета, глибока любов до нього в поєднанні з любов'ю до дитини, уміння управляти її розумом і почуттями, виховувати в дітях доброту, людяність, сердечність, готовність прийти на допомогу та ін.

Твердження, які наведені нижче, В.О. Сухомлинський називав педагогічними закономірностями:

– *«У середніх і старших класах відставання, неуспішність з'являється головним чином тому, що в роки навчання у початкових класах учень не запам'ятав на все життя, не зберіг твердо в пам'яті тих елементарних істин, які є немовби фундаментом тих елементарних знань»* [2, с. 445].

– *«Якщо учень уже в початковій школі опановує абстрактні істини в процесі осмислювання фактів, явищ, він здобуває дуже важливу рису розумової праці – уміння мислено охоплювати низку взаємоз'язаних речей, предметів, фактів, обставин, явищ, подій, іншими словами, він уміє думати над причинно-наслідковими, функціональними, часовими та іншими зв'язками»* [2, с. 457].

– *«Чим менше у свідомості учня неясностей, туманних, поверхових уявлень, чим менший на його плечах вантаж відставання, тим більше його думка готова до першого вивчення нового матеріалу, тим ефективнішою буде розумова праця на уроках»* [2, с. 459].

– *«Чим ефективніша розумова праця під час осмислювання знань, тим менше часу потрібно учневі на виконання домашнього завдання, тим менше часу ви-*

трачатиметься на перевірку домашнього завдання на наступному уроці, тим більше часу залишатиметься на пояснення нового матеріалу» [2, с. 462, 463].

– *«Ефективність розумової праці під час перевірки знань значно зростає, якщо знання узагальнені (правил, формул, законів, висновків), перевіряється новим осмислюванням узагальнень на нових фактах»* [2, с. 464].

– *«Оцінка лише тоді стає стимулом, який спонукає до активної розумової праці, коли взаємини між учителем та учнем побудовані на взаємному довір'ї і доброзичливості»* [2, с. 465].

Крім того, основні педагогічні ідеї та думки В.О. Сухомлинського можна узагальнити у вигляді педагогічних закономірностей про те, що успішне навчання учнів у середніх і старших класах суттєво залежить від:

– **розумового виховання дитини в дошкільний період.** «Про те, що чим далі від народження починається виховання розуму, тим важче виховувати людину, – про це, на превеликий жаль, забувають деякі вчителі, а багато батьків взагалі не знають цього» [2, с. 518, 519]. «Важко переоцінити роль казки, пісні в розумовому вихованні дітей дошкільного віку... Вчіть матерів і бабусь розповідати малюкам народні казки. Так, особливо народні, бо в них не тільки мудра думка, а й найтонше емоційне забарвлення слова» [4, с. 522];

– **розвинутого інтелекту у дошкільному періоді (до 60% за Блумом).** «Я твердо перекоаний, що про виховання пам'яті особливо треба турбуватися тоді, коли дитині ще не надійшов час заучувати, запам'ятовувати ні на уроках, ні вдома. Дошкільні роки і навчання в початковій школі – чудовий час для закладання фундаменту міцної пам'яті» [2, с. 516];

– **інтелектуального розвитку учнів у початкових класах.** «Не примушувати сидіти якомога більше над книжкою, а виховувати розум, розвивати мозок, навчати бачити світ, розвивати розумові здібності дитини – про це ніколи не мож-

на забувати ні вчителів, ні директору школи» [4, с. 524];

– **оволодіння учнями умінням вільно читати і писати у початкових класах.** «Учень, який відмінно оволодів умінням вільно читати і вільно писати в початкових класах, ніколи не буває невстигаючим у середніх і старших класах...» [2, с. 596];

– **виробленого в учнів вміння швидкого письма.** «На якомусь етапі навчання учень має оволодіти вмінням настільки швидкого письма, щоб він одночасно писав і думав». «У центрі уваги має бути зміст того, що пишеться. Якщо буде достатня кількість вправ, цього можна досягти вже на третьому році навчання. Неграмотно пишуть завжди ті, хто погано читає» [2, с. 447]. «Я вбачаю дуже важливе завдання в тому, щоб уже в третьому, а в четвертому класі вже напевно, учень писав довге слово, не відриваючи пера від аркуша, щоб він міг писати слово (і навіть маленьке речення), відірвавши погляд від зошита» [4, с. 520];

– **рівня сформованості в учнів інтелекту.** «Це вміння вчитися: спостерігати явища навколишнього світу, думати, висловлювати думку про те, що я бачу, роблю, думаю, спостерігаю, читати, писати» [4, с. 567].

– **якісно підготовленого поурочного плану.** «Поурочний план – це обов'язковий документ, який відбиває індивідуальну творчу лабораторію вчителя. Немає якогось стандарту поурочного плану. Є певні вимоги, які ставляться до нього. Це насамперед дидактична обробка теоретичного матеріалу, який учням належить засвоїти» [4, с. 453];

– **правильного визначення вчителем цілей і завдань до теми уроку, розділу (модуля), підручника загалом.** «Безцільний урок перетворюється на пусте витрачання часу, втомлює учнів, привчає їх до бездіяльності, прищеплює погану моральну рису – лінощі» [4, с. 582];

– **вміння вчителя раціонально організувати перевірку домашнього завдання на уроці.** «Великою вадою багатьох уроків, на яку директор, на жаль, не завжди

звертає увагу, є марнотратство часу на першому етапі уроку – під час перевірки домашнього завдання» [2, с. 585];

– **вміння вчителя створювати відповідні навчальні ситуації на уроці, щоб спонукати учнів до усвідомлення і осмислення навчального матеріалу.** «Після пояснення треба дати час на осмислення: у класі тиша, учні думають над тим, про що розповів учитель. Залежно від змісту матеріалу осмислення виявляється у різноманітних форматах роботи: читанні, складанні плану, виконанні схеми, малянка тощо» [4, с. 593];

– **вміння вчителя виділити ядро знань для повного засвоєння учнями.** «Аналізуючи програми і розумову працю школярів, ми визначили кістяк, остов освіти і розумової праці – ті елементарні знання, що їх слід обов'язково зберігати в пам'яті, зберігати міцно, вміти, коли потрібно, користуватися пам'яттю – коморою знань» [4, с. 572];

– **ефективного застосування вивченого теоретичного матеріалу.** «Знання запам'ятовуються не внаслідок зубріння, а завдяки застосуванню одних знань для оволодіння іншими. Якщо повторення – мати навчання, то застосування знань – мати запам'ятовування» [4, с. 574]. «Думання повинно відображуватися в діянні, лише тоді на уроці думатимуть усі, не буде неухажних, таких, що відволікаються» [4, с. 617]. «Знати – це значить уміти застосовувати знання» [2, с. 452];

– **повторення навчального матеріалу, бо** «якщо повторення – мати навчання, то спостереження – мати обдумування і запам'ятовування знань» [3, с. 54];

– **вміння вчителя керувати увагою учнів.** «Щоб керувати увагою, треба глибоко знати психіку дитини, її вікові особливості» [2, с. 502]; «Мимовільна увага має поєднуватися з довільною». «Там, де на уроках мимовільна увага учнів поєднується з довільною, немає виснаження, втоми» [2, с. 503];

– **вмілого використання вчителем наочності.** «Наочність – сила, яка розвиває уважність, мислення, вона надає емоцій-

ного забарвлення пізнанню. Завдяки одночасності бачення, слухового сприйняття, переживання і мислення у свідомості дитини формується те, що в психології називається емоційною пам'яттю» [2, с. 504];

– **напруженої розумової праці всіх учнів протягом уроку.** «На багатьох уроках математики, фізики, хімії, граматики повинно бути більше мовчання, тиші, зосередженої розумової праці кожного учня, ніж пояснень для всього колективу» [4, с. 596];

– **активної навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроці.** «Щоб дитина олюднювала світ речей, вчилася через речі по-людському ставитися до людей, більше потрібно спонукати її до активної діяльності» [4, с. 543];

– **вміння вчителя спонукати учнів до запитань.** «Ми прагнемо до того, щоб, готуючись до уроку, вчитель продумував матеріал саме з цього погляду – відкрити перед учнями ті непомітні на перший погляд «вузлики», в яких переплітаються причинно-наслідкові, часові, функціональні зв'язки, де народжуються запитання, а запитання – це вже стимул, який пробуджує бажання знати» [4, с. 564];

– **логічного переплетення нового навчального матеріалу з раніше вивченим.** «Ефективність розумової праці на уроках великою мірою залежить від того, як учитель уміє визначати співвідношення нового із засвоєним раніше» [2, с. 566];

– **рівня індивідуалізації освітнього процесу.** «Мистецтво й майстерність навчання і виховання полягає в тому, щоб, розкривши сили і можливості кожної дитини, дати їй радість успіху в розумовій праці. А це означає, що в навчанні має бути індивідуалізація – і в змісті розумової праці (в характері завдань), і в часі» [2, с. 437, 438];

– **диференціації навчання.** «У першій групі – найпідготовленіші діти, які легко розв'язують без будь-якої допомоги будь-яку задачу. Друга група – старанні учні, для яких відмінне виконання завдання пов'язане з певним напруженням розумових сил, з пошуком, з подоланням труд-

нощів. Третя група – діти, які без допомоги справляються із задачами середньої складності, але складні задачі інколи не можуть розв'язати. Четверта група – учні, які повільно осмислюють задачу, повільно розв'язують. П'ята група – окремі учні, які взагалі не можуть справитися із задачею середньої складності» [2, с. 438, 439];

– **глибокого знання вчителем внутрішнього світу дитини.** «Людська особистість – це найскладніший сплав фізичних і духовних сил, думок, почуттів, волі, характеру, настроїв. Без знання всього цього неможливо ні вчити, ні виховувати» [4, с. 442];

– **здоров'я учнів.** «Коли ми переконалися, що все духовне життя і особливо розумова праця дитини залежить від її здоров'я, фізичного розвитку, коли ми побачили, яке багатогранне саме поняття здоров'я, наш колектив вирішив починати вивчення дитини саме з вивчення її здоров'я» [4, с. 444];

– **рівня сформованості основних загальнонавчальних навичок і вмінь.** До них належать: уміння спостерігати явища навколишнього світу; думати – зіставляти, порівнювати, протиставляти, знаходити незрозуміле; вміння дивуватися; висловлювати думку про те, що учень бачить, спостерігає, робить, думає; вільно, виразно, свідомо читати; вільно, досить швидко і правильно писати, виділяти логічно закінчені частини в прочитаному, установлювати взаємозв'язок і взаємозалежність між ними; знаходити книжку з питання, яке цікавить учня; знаходити в книжці матеріал з питань, яке цікавить; робити попередній логічний аналіз тексту в процесі читання; слухати вчителя й одночасно записувати коротко зміст його розповіді; читати текст і одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над текстом, над логічними складовими частинами; написати твір – розповісти про те, що учень бачить навколо себе, спостерігає і т. д.» [4, с. 567];

– **вміння вчителя побачити бодай би краплину позитивного у навчанні учня.**

«Іншими словами, джерелом бажання вчитися є успіх, досягнутий у навчанні. Безрезультатне навчання вбиває інтерес до занять» [4, с. 461]. «Максимальне напруження внутрішніх духовних сил дитини можливе лише за умови, коли розумова праця дає їй якийсь успіх. Є успіх – є й бажання вчитися. Найбільше бійтеся цього одерев'яніння душі – байдужості» [2, с. 462];

– **ефективної самостійної роботи учнів у домашніх умовах.** «Домашня робота – це розвиток, поглиблення знань, удосконалення умінь вчитися, підготовка до оволодіння знаннями в класі, спостереження за предметами і явищами природи і праці, розвиток індивідуальних нахилів і запитів, задоволення і розвиток багатогранних інтелектуальних потреб» [4, с. 597]. «Рано лягати спати й рано вставати, виконувати домашні завдання вранці перед тим, як іти до школи, – ось основний принцип режиму праці більшої частини наших учнів» [2, с. 493];

– **систематичного читання (підручник, посібник, художня література тощо).** «Чим важче вчитися школяреві, чим більше труднощів зустрічає він у своїй розумовій праці, тим більше йому треба читати» [4, с. 474]. «Не додаткові заняття, не нескінченні «підтягування», а читання, читання і ще раз читання – ось що відіграє вирішальну роль у розумовій праці тих, кому важко вчитися» [2, с. 475];

– **читання художніх книжок.** «Вести кожного учня у світ книжок, виховати любов до книжки, зробити книжку провідною зіркою в інтелектуальному житті – це залежить від учителя, від того, яке місце в його власному духовному житті займає книжка» [2, с. 491];

– **«учень може успішно навчатися лише за умови, коли не весь час його йде на навчання, а залишається багато вільного часу»** [2, с. 492];

– **двох вогнищ захоплення учнів.** «Найважливішим вогнищем захоплення має бути читання. Школа повинна бути царством книжки. Другим вогнищем захоплення, до якого треба привести кож-

ного вихованця, є захопленість улюбленим предметом» [2, с. 496, 497].

Висновки. У результаті дослідження наукових праць В.О. Сухомлинського встановлено, що успішне навчання учнів залежить від: розумового виховання дитини в дошкільний період; розвинутого інтелекту у дошкільному періоді (до 50% за Блумом); інтелектуального розвитку учнів у початкових класах; оволодіння учнями умінням вільно читати і писати у початкових класах; виробленого в учнів вміння швидкого письма; рівня сформованості в учнів інтелектуального інструментарію; якісно підготовленого поурочного плану; правильного визначення вчителем цілей і завдань до теми уроку, розділу (модуля), підручника загалом; вміння вчителя раціонально організувати перевірку домашнього завдання на уроці; вміння вчителя створювати відповідні навчальні ситуації на уроці, щоб спонукати учнів до усвідомлення і осмислення навчального матеріалу; вміння вчителя виділити ядро знань для повного засвоєння учнями; ефективного застосування вивченого теоретичного матеріалу; повторення навчального матеріалу; вміння вчителя керувати увагою учнів; вмілого використання вчителем наочності; напруженої розумової праці всіх учнів протягом уроку; активної навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроці; вміння вчителя спонукати учнів до запитань; логічного переплетення нового навчального матеріалу з раніше вивченим; рівня індивідуалізації освітнього процесу; диференціації навчання; глибокого знання вчителем внутрішнього світу дитини; здоров'я учнів; рівня сформованості основних загальнонавчальних навичок і умінь; вміння вчителя побачити бодай би краплину позитивного у навчанні учня; ефективної самостійної роботи учнів у домашніх умовах; систематичного читання (підручника, посібника, художньої літератури тощо); читання художніх книжок; «учень може успішно навчатися лише за умови, коли не весь час його йде на навчання, а залишається багато вільного часу»; двох вогнищ захоплення учнів.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. **Гончаренко, С.У.** (2016). Педагогічні закони, закономірності, принципи. Сучасне тлумачення. Рівне : Волинські береги. 196 с.
2. **Сухомлинський, В.О.** (1997). Вибрані твори в п'яти томах. Київ : Радянська школа. Т. 2. 669 с.
3. **Сухомлинський, В.О.** (1997). Вибрані твори в п'яти томах. Київ : Радянська школа. 1997. Т. 3. 666 с.
4. **Сухомлинський, В.О.** (1997). Вибрані твори в п'яти томах. Київ : Радянська школа. Т. 4. 636 с.

REFERENCES

---

1. **Honcharenko, S.U.** (2016). Pedagogichni zakony, zakonornosti, pryncypy. Suchasne tлумachennia [Pedagogical laws, regularities, principles. Modern interpretation]. Rivne: Volynski oberegy. 196 p. [in Ukrainian]
2. **Sukhomlynski, V.O.** (1997). Vybrani tvory v piaty tomakh [Selected works in five volumes]. Kyiv: Radianska shkola. Vol. 2. 669 p. [in Ukrainian]
3. **Sukhomlynskii, V.O.** (1997). Vybrani tvory v piaty tomakh [Selected works in five volumes]. Kyiv: Radianska shkola. Vol. 3. 666 p. [in Ukrainian]
4. **Sukhomlynskii, V.O.** (1997). Vybrani tvory v piaty tomakh [Selected works in five volumes]. Kyiv: Radianska shkola. Vol. 4. 636 p. [in Ukrainian]